

С.І. Світленко
(м. Дніпропетровськ)

УКРАЇНА В ІСТОРІОСОФСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ ІВАНА ФРАНКА

Іван Франко належить до справжніх інтелектуальних велетів українського націотворення другої половини XIX – початку XX ст. Адже за умов глибокого цивілізаційного розколу українського народу, що обтяжувався відсутністю власної держави, поділом етнічної території та етнонаціональної спільноти між двома імперськими режимами, сильними впливами політично й культурно домінуючих націй, франковий геній представив світу модерну Україну, яка постала у галузях літератури, філософії, історії, суспільно-політичної думки.

Цілком закономірно, що увага сучасних учених зосереджується на світогляді І.Франка, на ментальних складових спадщини видатного українського інтелектуала, які тривалий час з різних причин залишалися ще недостатньо вивченими. Приміром, нещодавно написана праця Т.Гундорової “Франко і Каменяр” містить аналіз культурософської концепції мислителя¹. Певні здобутки є й у царині пізнання його історіософії. В цьому контексті заслуговують на увагу такі праці, як “Філософія української національної ідеї та європейський контекст: франківський період” О.Забужко, “Культуроцентризм світогляду Івана Франка” В.Мазепи, його ж стаття “Історіософські ідеї Івана Франка” в журналі “Київська старовина”, “Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886)” Я.Грицака².

Згадані автори одними з перших розпочали осмислювати історіософські ідеї вченого, насамперед у літературній спадщині, розглянули його бачення національної ідеї, проблеми “неісторичності” або “недержавності” української нації, трактування ним цілісності останньої як запоруки її відродження і “повернення” до європейської й світової історії, зробили спробу осягнути сутність історіософського світобачення Каменяра стосовно історії України з погляду поступу. Проте тема “Україна в історіософській концепції Івана Франка”, на наш погляд, далеко не вичерпана. Уявляється вельми актуальним більш детальне дослідження історіософської компоненти творчості мислителя із залученням його філософських, суспільно-політичних, історичних та літературних праць. Комплексне вивчення цієї першоджерельної основи дозволить розкрити сутність і особливості історіософської концепції вченого. Саме це й має на меті пропонована стаття.

Франкова історіософська концепція історії України як національно-культурного поступу останньої з’явилася в імперську добу її історії, коли актуальним завданням тодішньої вітчизняної інтелектуальної еліти стало подолання “темряви неісторичності” українства та розробка історіософського бачення перспектив майбутнього краю, визначення чинників його прогресу. Хоча мислитель не створив синтетичної, узагальнюючої праці історіософського характеру, він був одним із тих інтелектуалів, які, використовуючи різні галузі осмислення українського буття – філософію, політику, історію, літературу – висловлювали історіософські думки, міркування, що у сукупності утворили оригінальну концепцію.

Однією з наріжних складових його розуміння феномена України є чітке усвідомлення ним її ранньої історіогенези. В одній із своїх основоположних суспільно-політичних праць “Ukraina irredenta” І.Франко датував українську вивізну торгівлю і українське політичне життя приблизно одним часом – IX та X ст., згадуючи договори київських князів Олега й Ігоря з Візантією, походи Святослава тощо³. Пізніше у праці “Причинки до історії України-Русі” мислитель датував витoki державної організації в Києві ще більш раннім часом – початком VII ст.⁴ Вказане свідчить, що

вчений розглядав Україну, її економічне та політичне життя в контексті широкого історичного часу, тисячолітньої традиції.

Мислитель органічно вписував історію України в європейську. Це було для нього поза всяким сумнівом. Ще в 1896 р. у праці “І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття” І.Франко вказав на давню належність українців до сім’ї народів останньої, на їхню діяльну участь у “європейській цивілізаційній праці” та в захисті континенту від навал азіатських варварів⁵.

В історіософській спадщині вченого визначено внутрішню структуру української історії, динаміку поступу її у різні періоди. В праці “Із лектури наших предків XI в.” вчений звернув увагу на важливість першого періоду – “старої князівсько-дружинної доби”, який розглядав у контексті “нашої національної традиції” з погляду на досягнення тоді високого ступеня просвіти, розвою політичних порядків і державного устрою⁶.

Наступні часи української історії, що визначалися Каменяром, як періоди “середньовічного феодалізму” та “капіталістичної власності”, характеризувалися цивілізаційним відставанням українства. Цю думку висловлено в праці “Десять років польсько-українські відносини. Відповідь п. Т.Романовичу на статтю “Хатні справи українців” (1895 р.), де І.Франко зазначав українське “ненормальне становище” українського народу, який відстав від своїх сусідів у суспільно-політичному й інтелектуальному розвитку⁷. В праці “Свобода і автономія” Каменяр звернув увагу на те, що українці разом із Польщею, а потім із Росією і Австрією “перейшли всі фази того великого історичного процесу”, але сприйняли на собі всі “найпоганіші і найприкріші наслідки тих старих (середньовічних – авт.) порядків”⁸.

Узагальнюючі, сутнісні характеристики основних періодів підневільного минулого України є складовими історіософської концепції І.Франка. Історичну добу польського панування в Україні мислитель окреслював часами “між Люблінською унією і роком 1648”, які, за його словами, “були добою найтяжчого ярма, найгіршого поневолення українського народу”⁹. Водночас економічний прогрес того часу підвів вченого до такого висновку: “Можна сказати сміло, що Україна – правда, під шляхетською нагайкою – починала тоді входити на шлях загальноєвропейської цивілізації...”. На заваді цього процесу, на думку мислителя, стало сусідство татар та Хмельничина¹⁰. Можна дискутувати з приводу ступеня точності й вірогідності цього висновку, але прикметно те, що він прагнув розглядати Україну у контексті розвитку загальноєвропейської цивілізації.

Період історії України від середини XVII ст. до початку XVIII ст. І.Франко оцінював неоднозначно. З одного боку, “боротьба з польськими гегемонійними замахами скінчилася остаточно перемогою українського елемента”. В цьому було визначне, тріумфальне значення Хмельниччини. З іншого боку, “з такими ж замахами московськими в українців не стало вже сили, ані політичної далекоглядності, хоча “почуття окремішності, навіть деякого локального патріотизму, не вигасло, навіть Мазепинські традиції тліли подекуди...”¹¹.

Московське панування в Україні, на відміну від польського, І.Франко розглядав негативно. “Московська “плеть” була так само дошкульна, як польська нагайка, – писав він, – та тільки гнала українську націю не на шлях поступу і цивілізації, а в безодню темноти і застою”. Цей висновок учений зробив, вказавши на такі негативні явища для народних мас XVII ст., як поступове ослаблення вільного козацького елемента, поширення кріпосництва, зменшення автономії, початків народної просвіти та всіх прав української окремішності. Усе зазначене сприяло падінню національної й політичної свідомості українського народу¹².

Поряд із цим варто зазначити, що, на відміну від М.Драгоманова, І.Франко не розглядав період перебування України під владою російських царів, тобто від 1654 р. до

другої половини ХІХ ст., як виключно “страчений” або “пропащий час”. На думку мислителя, Московщина, хоча й душила козацькі вольності, свободу слова й думки, несла покріпачення українського селянства, водночас приборкала татарську агресію щодо українських земель, зламала турецький вплив у Північному Причорномор’ї та зруйнувала польську державну організацію¹³.

Окремо І.Франко зупинявся на добі австрійського панування в Галичині. Період від кінця ХVІІІ ст. до 1848 р. він оцінював негативно у національно-культурному й соціально-економічному вимірах. “...За 50 літ життя під “європейською” Австрією український народ, – писав вчений, – беручи загально, не зробив ані кроку вперед в цивілізації, не піднявся до розуміння того, хто він і які в його інтереси...”. Водночас мислитель відмічав “проби відродження”, “мрії”, “бажання”, “потрохи й агітацію”, які існували в Галичині того періоду¹⁴.

Незважаючи на фіксацію тривалих періодів чужоземного панування в Україні, Каменярь не піддавав сумніву можливість її відродження. В основі саме такого бачення ходи української історії лежала його ідея історичного прогресу, розвинута у низці праць ученого. В статті “Наука і її взаємини з працюючими класами” І.Франко вказав на такі чинники історичного поступу, як економічні та політичні умови. Разом із тим він зосередив увагу на інтелектуальному факторі поступу цивілізації, який привів до “великої доби культурних переворотів”, “розбудив широкий розумовий рух”¹⁵.

У праці “Мислі о еволюції в історії людськості” вчений звернув увагу на соціальні рушійні сили, зокрема вказав на їх демократизацію. Поряд із тим мислитель тісно пов’язав культуру й прогрес, які, постійно змінюючись, творять історію людства. У цій же праці І. Франко показав не однолінійний, а хвильоподібний характер поступу (“поступ наперед і поступ назад”)¹⁶. Ця ідея узгоджувалася з особливостями української історії.

І.Франко прагнув осягнути внутрішні механізми поступу людства. Ця проблема спеціально розглянута у праці “Що таке поступ?” У ній мислитель проаналізував підходи репрезентантів різних ідейних напрямів – толстовців, дарвіністів, анархістів, марксистів – до людського поступу і дійшов висновку, що всі вони не знайшли панатеї для гармонізації світу. Водночас І.Франко стверджував, що поступ людства – “величезна і дуже складна машина”, рух якої залежить від тілесних і духовних сил людської цивілізації, диктується матеріальними й духовними потребами людини, а також почуттям любові, яке консолідує людність¹⁷.

У його історіософії з ідеєю поступу тісним чином переплітається ідея сенсу історії. В праці “Наука і її взаємини з працюючими класами” вчений показав, що єдиною метою людини з давніх часів було прагнення до щастя. Ця ідея як основа сенсу людської історії міститься і в парці мислителя “Що таке поступ?”¹⁸.

І.Франко не обмежився загальнотеоретичними міркуваннями, а накреслив механізм історичного прогресу України, виходячи з ідеї її унікальності та самодостатності. В основу цього поступу мислитель поклав досягнення нової свідомості національних інтересів. Саме цей чинник почав збуджувати розуміння української національної окремішності від польських інтересів уже з кінця ХVІ ст. Він же формував почуття історичної відрубності України від Московії у другій половині ХVІІ ст.¹⁹

Учений вказав на суб’єкт цього нового національного самоусвідомлення. Це “український народ” і “українська суспільність” (під нею І. Франко розумів, напевно, “духовну й міщанську інтелігенцію”)²⁰. Під кутом зору становища останніх великий Каменярь оцінював періоди польського й московського панування в Україні.

Важливою складовою франкової історіософської концепції поступу України була ідея її національно-культурного відродження. Цілком природно, що з цього погляду об’єктом осмислення ним стала насамперед галицька Русь. Нову добу в житті

цього краю І.Франко датував 1848 р., тобто початком “весни народів”. Ліквідація кріпацтва та надання політичної свободи – ось два основні чинники, що сприяли, на думку вченого, процесу русько-українського відродження, зміцненню національної свідомості серед народу та інтелігенції²¹.

Розглядаючи цей процес у Галичині, І.Франко відмітив вплив і зовнішнього фактору, зокрема “сильний прилив оживляючих ідей з України під Росією”, що сприяв помітному прискоренню національного самоусвідомлення в краї. При цьому мислитель виділив “три фази”, “три ступені” цих впливів, які відповідали етапам розвитку українства у Російській імперії.

Перша фаза датувалася періодом від 20-х до початку 50-х рр. XIX ст. й позначалася впливом творів І.Котляревського, Г.Квітки, М.Максимовича та ін. Друга фаза охоплювала період 60-х рр. XIX ст. і характеризувалася впливом ідей Кирило-Мефодіївського братства, які запізно поширилися в Галичині разом із творами Т.Г.Шевченка, а також у прихованому й частковому вигляді (без політичної компоненти) через історичні монографії М.Костомарова, “Записки о Южной Руси” П.Куліша, український часопис “Основа”, твори Марка Вовчка. Інтелектуальним рушієм тодішнього українського впливу в краї став П.Куліш, а результатом – започаткування ідейної течії народців, помітний розвій галицько-руської інтелігенції. Третя фаза поступу українського впливу на Галичину визначалася періодом 70–80-х рр. XIX ст. Знаковою постаттю цього відрізу часу був М.Драгоманов, заслугою якого І.Франко вважав появу нового типу інтелігента – “свідомого європейця і не менш свідомого українця”. Наслідком цієї фази стало оформлення у Галичині Русько-української радикальної партії²².

Європейство М.Драгоманова було наслідком того шляху розвитку, яким ішла Україна, що перебувала в складі Російської імперії. У цьому сенсі вчений помітив цікавий історичний феномен. Суть його полягала в тому, що коли у XVIII ст. в підросійській Україні посилювалося, за словами Каменяря, “закріпощування і отемнювання широких мас народних, то українська інтелігенція, русифікуючись, все-таки набирала рівночасно й європейської освіти і європейських поступових ідей” через безпосередні та живі зв’язки Росії з Німеччиною, Голландією й Францією²³.

За спостереженнями І.Франка, за декілька десятиліть розвитку цього процесу позитивно змінилася і світоглядна орієнтація найкращих представників вітчизняної інтелігенції. Якщо за часів Катерини II когорта провідних українських інтелектуалів входила до кола російських письменників та діячів, то у 40-х рр. XIX ст. такі їх репрезентанти, як кирило-мефодіївці, вже служили “місцевим ... справам”, а їх програма не тільки не поступалася думкам російських лібералів і радикалів про волю людини, а й була більш виразною в політичних питаннях “про волю національності і про федеративний зв’язок усієї Слов’янщини”²⁴.

Усе це свідчить про те, що вітчизняні інтелектуали Наддніпрянщини не стояли осторонь магістральних питань поступу європейської цивілізації. Водночас їхні впливи у Галичині сприяли ідейній консолідації української модерної нації.

В контексті розвитку національної свідомості Каменярь розглядав історіософську проблему історичної перспективи України. З цього погляду він простежив еволюцію думок М.Драгоманова про її політичну самостійність, який не заперечував у принципі такий вектор поступу в майбутньому. Драгоманівські ідеї стали значною мірою знаковими для Ю.Бачинського – автора брошури “Ukraina ingredienta (по поводу еміграції). Суспільно-політичний шкід”. На відміну від автора брошури “О безвыходности украинского социализма”, який пророкував українцям злиття з росіянами в одну народність, Ю.Бачинський, навпаки, передбачав майбутнє України як політично самостійної держави. І.Франко високо оцінив його брошуру, як таку, що “написана з безперечним талантом”²⁵. Напевно, він поділяв думку автора у питанні перспективи української самостійності.

В науковій думці ХІХ – початку ХХ ст. дискутувався зміст матеріалістичного розуміння історії. У статті “Соціалізм і соціал-демократизм” до обговорення цього питання прилучився й І. Франко. На його думку, справжнє матеріалістичне розуміння історії ставить у центр кожну людину як витвір клімату, раси, соціального оточення та життєвих умов. Такий підхід опонував поглядам фундаторів “наукового соціалізму” К.Маркса й Ф.Енгельса, які розглядали матеріалістичне розуміння історії в контексті економічного детермінізму (за Ф.Енгельсом, “продукція і обмін продуктів становлять основу всякої суспільної організації”).

Відповідно до цих відмінностей у І.Франка, з одного боку, та у К.Маркса й Ф.Енгельса, з іншого, сформувалося різне бачення моделей соціалістичної перспективи поступу людства. Вчений заперечував марксистську модель соціалізму, основним стрижнем якої було “всевладство держави”. Адаже воно могло призвести, кажучи словами Каменяра, до “порядку і тісноти казарми”, до привілеїв чиновницької бюрократії. Як свідчить історична практика ХХ ст., найгірші його передчуття щодо негативних наслідків цієї моделі “державного” соціалізму справдилися.

Франкова ж соціалістична модель будувалася за принципами емансипації, солідарності та економічної рівності суспільства. Їх впровадження у життя утверджувало б, на думку мислителя, “правдивий соціалізм”, “ідею будучого братерства людського”²⁶.

З погляду на усвідомлення мислителем основоположних засад майбутнього України варто розглядати його працю “Народники і марксисты (рецензія на книгу А.Фаресова “Народники и марксисты”. С.-Петербург, 1899)”. Виступивши з різкою критикою соціал-демократичної доктрини, називаючи її “безглуздою й антигуманною”, Каменяр висловив свої симпатії до таких життєвих принципів, як “любов до народу і любов до поступу”²⁷. Напевно, саме ці принципи І.Франко розглядав як основоположні в ході обрання історично перспективного шляху України.

Як послідовний поступовець виступив вчений також в статті “Поза межами можливого”. “Ціла історія нашої цивілізації, матеріальної і духовної, – писав він, – це не що інше, як поступенне, систематичне і ненастанне відсування, віддалявання границь неможливого”²⁸.

І.Франко визначив національний вектор цього поступу, яким є “народне відродження” та “політична самостійність”. Нехтування цього шляху призводить будь-яку націю, в тому числі українську, до історичної перспективи “економічного невілля, занедіння, пауперизації, культурного застою й упадку”²⁹.

Каменяр звернув увагу на характерну зміну у розумінні рушійних сил в історії людства, що виявилася наприкінці ХІХ ст. На відміну від К.Маркса та його прихильників, які вважали головним рушієм поступу людства економічний чинник, І.Франко розглядав цей фактор як вторинний, як результат “впливу потреб і ідеалів суспільності”. Так, він писав: “Де нема росту, розвитку, боротьби і конкуренції в сфері ідеалів, там і продукція попадає в китайський засті”³⁰.

Мислитель розрізняв ідеал індивідуального життя, який визнавав “головним двигачем у сфері матеріальної продукції”, проте більшого значення надавав “сфері суспільного й політичного життя”. Змістом цього останнього український інтелектуал вважав повний та нічим не обмежений розвій нації³¹.

На думку І.Франка, для України ідеал національної самостійності “з нашої теперішньої перспективи поза межами можливого”. Однак він не поділяв фаталізму в цьому питанні, а пропонував “вживати всіх сил і засобів”, щоб наблизитися до цього ідеалу³².

В “Одвертому листі до гал[ицької] української молодіж” вчений накреслив величезне історичне завдання перед вітчизняною інтелігенцією, суть якого полягала у тому, аби витворити з етнічної маси українства націю, здібну до самостійного культурного й політичного життя. Подібна трансформація передбачала здійснення цілісної національної будови, в основі якої будуть такі чинники, як освіта, духовність,

література, преса, свобода культурної праці, законодавство, “опора в масах народу та інтелігенції”. Все це дасть можливість, за словами Каменяра, “чути себе українцями”³³. Ці слова велетня українського духу залишаються актуальними і на початку ХХІ ст.

Франкова історіософія воскресіння й появи нової України звучить і в його поезіях. Ще в 1883 р. в циклі віршів "Україна" поет пророкував:

Встане славно мати Україна,
Щаслива і вільна,
Від Кубані аж до Сяну-річки
Одна, нероздільна
Єднаймося, братаймося
В товариство чесне,
Хай братерством, щирими трудами
Вкраїна воскресне!³⁴

І.Франко був переконаний, що історичний час визволення України настав:

Не пора, не пора, не пора
Москалеві й ляхові служить!
Довершилась України кривда стара, –
Нам пора для України жити³⁵.

Цей же історіософсько-оптимістичний мотив слушного часу для визволення та оновлення України містився у його поезії “Великі роковини”:

Нині вчися побіждати,
Завтра певно побідиш.
Та ж не даром пробудився
Український жвавий рід³⁶.

Утім, чи готовий був український народ до реалізації слушного часу, до перемоги? Цією темою пронизана славнозвісна поема І.Франка “Мойсей”, наповнена великою силою історіософського мислення. Написана на біблійну тему, вона екстраполює думку на осмислення долі історичного майбуття України. Ця будучина тривожить поета, який не хоче, щоб його Батьківщині було “записано в сусідів бути гноєм...”³⁷.

О.Забужко вже показала основний філософсько-історичний зміст цього непересічного твору Каменяра. Зазначимо, що у поемі осмислено значення й роль в історії таких чинників, як народний герой та маса, розкрито складний характер їхніх стосунків. На прикладі кочування євреїв І.Франко поставив і розв’язав проблему перетворення юрби в народ, показавши, що навіть сорокалітніх цілеспрямованих зусиль виявилось замало для мобілізації його готовності створити власне царство. Поет-мислитель довів, що для кардинальних змін у народній свідомості потрібен був рішучий енергійний поштовх, функцію якого в поемі виконала смерть героя-пророка Мойсея. Ця пасіонарна жертва спричинила бунт “маси”, яка одночасно перетворилася на “народ” – самостійний чинник історичного поступу³⁸.

Отже, філософські, суспільно-політичні, історичні й літературні праці І. Франка становлять оригінальну історіософську спадщину українського мислителя. Її стислий аналіз свідчить, що Каменяр порушив у своїх творах низку важливих історіософських проблем, зокрема історіогенези українства, рушійних сил та механізмів його поступу, сенсу історичного процесу, основних періодів минулого, особливостей того часу і перспектив майбутнього України, зв’язку між ними, показав роль

особи й народних мас в історії. Наведений матеріал дає підстави стверджувати, що історіософські міркування, думки, розмисли І.Франка створюють концепцію національно-культурного поступу України у напрямі творення модерної нації останньої та утвердження моделі її самостійного культурного і політичного буття.

- ¹ Гундорова Тамара. Франко не Каменяр. Франко і Каменяр. – К., 2006.
- ² Забужко Оксана. Філософія української національної ідеї та європейський контекст: франківський період. – К., 2006; Мазепа В. Культуроцентризм світогляду Івана Франка. – К., 2004; Його ж. Історіософські ідеї Івана Франка // Київська старовина. – 2000. – № 3. – С.38–50; Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). – К., 2006.
- ³ Франко І. *Ukraina irredenta* // Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – К., 2001. – Т. 5. – Кн. 2. – С.268.
- ⁴ Його ж. Причинки до історії України-Русі // Франко Іван. Зібр. тв.: У 50 т. / Ред. кол.: Є. П. Кирилук (голова) та ін – К., 1986. – Т. 47. – С.433.
- ⁵ Його ж. І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття // Там само. Т. 46. – Кн. 2. – С.340.
- ⁶ Його ж. Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 т. – Л., 2002. – С.96–97.
- ⁷ Його ж. Дещо про польсько-українські відносини. Відповідь п. Т. Романовичу на статтю “Хатні справи українців” // Франко Іван. Зібр. тв. – Т. 46. – Кн. 2. – С.259.
- ⁸ Його ж. Свобода і автономія // Там само. – Т. 45. – С.439–447.
- ⁹ Його ж. *Ukraina irredenta* // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – С.267.
- ¹⁰ Там само. – С.268.
- ¹¹ Там само. – С.267, 268.
- ¹² Там само. – С.268.
- ¹³ Його ж. Михайло Драгоманов. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654–1876) // Франко Іван. Зібр. тв. – Т. 47. – С.403.
- ¹⁴ Його ж. *Ukraina irredenta* // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – С.269, 270.
- ¹⁵ Його ж. Наука і її взаємини з працюючими класами // Зібр. тв. – Т. 45. – С.25, 28–30.
- ¹⁶ Його ж. Мислі о еволюції в історії людськості // Там само. – С.78, 79, 94–95, 81–82.
- ¹⁷ Його ж. Що таке поступ? // Там само. – С.315, 329, 331, 334, 346.
- ¹⁸ Його ж. Наука і її взаємини з працюючими класами // Там само. – С.33. Що таке поступ? // Там само. – С.345.
- ¹⁹ Його ж. *Ukraina irredenta* // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – С.267.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само. – С.270.
- ²² Там само. – С.271, 274, 275, 276.
- ²³ Там само. – С.272.
- ²⁴ Там само. – С.273.
- ²⁵ Там само. – С.276, 277.
- ²⁶ Франко І. Соціалізм і соціал-демократизм // Там само. – С.287–288.
- ²⁷ Його ж. Народники і марксисты // Там само. – С.290.
- ²⁸ Його ж. Поза межами можливого // Там само. – С.293.
- ²⁹ Там само. – С.295.
- ³⁰ Там само. – С.298.
- ³¹ Там само.
- ³² Там само. – С.299.

-
- ³³ Франко Іван. Одвертий лист до гал[ицької] української молодіжї) // Зібр. тв.– Т. 45. – С.404–405.
- ³⁴ Його ж. Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 т. – С. 22–23.
- ³⁵ Там само. – С.23.
- ³⁶ Там само. – С.45.
- ³⁷ Франко І. Мойсей // Твори: У 2 т. – Т. 1. Поезія. – К., 1981. – С.440.
- ³⁸ Забужко О. Філософія української національної ідеї та європейський контекст: франківський період. – К., 2006. – С.120–137.